

МОТИВАЦІЙНІ ВІДНОШЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОДІБНОСТІ У СТРУКТУРІ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ІМЕННИКІВ-ЮКСТАПОЗИТІВ

У статті проаналізовано мотиваційні відношення зовнішньої подібності, установлені між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів. З'ясовано специфіку вияву цих семантичних відношень, що полягає в мотивації за подібністю форми, розміру, кольору мотивувального та мотивованого компонентів термінологічного іменника-юкстапозита. Репрезентовано основні лексико-семантичні групи таких іменників, з'ясовано особливості їхньої структури.

Ключові слова: мотиваційні відношення, зовнішня подібність, термінологічний іменник-юкстапозит, метафоричне перенесення.

У сучасному мовознавстві **проблема** визначення статусу іменників-юкстапозитів, розмежування їх від словосполучень є однозначно не витлумаченою. Традиційно термінологічні іменники-юкстапозити досліджують із погляду їхнього походження в межах галузевих терміносистем, становлення терміносистем та словотворення (праці М. Гонтар, Т. Лепехи, А. Ніколаєвої, І. Процик, Л. Філюк, О. Чорної, Д. Шапран та ін.). Проте вивчення семантичних відношень, на основі яких формуються ці складні одиниці, що є особливо важливим та **актуальним** для з'ясування їхніх особливостей, залишається поза увагою дослідників.

Мета дослідження – проаналізувати мотиваційні відношення зовнішньої подібності у структурі термінологічних іменників-юкстапозитів. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: 1) з'ясувати специфіку вияву семантичних відношень зовнішньої подібності у структурі термінологічних іменників-юкстапозитів; 2) визначити фактори, за якими встановлюються ці семантичні відношення між мотивувальним та мотивованим компонентами іменників-юкстапозитів; 3) виявити й схарактеризувати лексико-семантичні групи таких іменників, з'ясувати особливості їхньої структури.

Предметом дослідження слугували термінологічні іменники-юкстапозити. **Об'єкт** дослідження – мотиваційні відношення зовнішньої подібності в їхній структурі.

До визначення юкстапозитів в українському мовознавстві сформувалося два основні підходи. В основі *першого підходу* концепція Н. Клименко, у якій юкстапозицію визначено як складання кількох оформлених слів або форм слів із характерним поєднанням двох чи більше компонентів без сполучних голосних (*інженер-механік, цьогорічний* та ін.). У пропонованому дослідженні використано засади *другого підходу*, за яким юкстапозит – це поєднання двох чи більше слів без сполучних голосних та з обов'язковою ознакою його оформлення – дефісним правописом [3, с. 6]. Статус іменників-юкстапозитів як самостійних лексико-граматичних одиниць умотивовано за такими критеріями, як:

- постійна номінативність,
- семантична цілісність,
- ідіоматичність лексичного значення,
- цілісність оформлення.

Наше дослідження виявило, що значний за обсягом корпус термінологічних іменників-юкстапозитів зі значеннєво нерівноправними компонентами формується за допомогою двох основних типів відношень – гіперо-гіпонімійних та відношень подібності. Термінологічні іменники-юкстапозити з відношеннями подібності між їхніми компонентами формують групу з близько 100 лексичних одиниць. Для виділення мінімальних значеннєвих елементів у плані змісту таких іменників-юкстапозитів використано компонентний аналіз. Серед типів метафоричних перенесень¹ [1, с. 161 – 162] на основі відношень подібності у мотиваційній структурі термінологічних іменників-юкстапозитів розрізняємо такі: 1) метафоричне перенесення на основі зовнішньої подібності; 2) метафоричне перенесення на

¹ На противагу узвичаєному в термінології поняттю «перенос» у своєму дослідженні вживаємо термін «метафоричне перенесення», оскільки слово «перенос» не є українським, суперечить нормам української літературної мови.

основі функціональної подібності; 3) метафоричне перенесення на основі функціональної та зовнішньої подібності [2, с. 145 – 146].

Метафоричне перенесення на основі зовнішньої подібності характерне для 52 термінологічних іменників-юкстапозитів із відношеннями подібності між їхніми компонентами (52 % від загальної кількості іменників-юкстапозитів із семантичними відношеннями подібності). Метафоричне перенесення на основі зовнішньої подібності полягає в тому, що мотивувальний, підрядний компонент юкстапозита виражає зовнішню подібність до нового означуваного предмета чи явища. Наприклад, компоненти іменника-юкстапозита *риба-метелик* позначають такі поняття: *риба* – водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою [4, Т. 8, с. 526]; *метелик* – комаха ряду метеликів [4, Т. 4, с. 687]. На основі відношень зовнішньої подібності утворено новий термін – *риба-метелик* із новим значенням: вид прісноводних риб, великі грудні плавці яких схожі на крила.

Компоненти астрономічних понять-антонімів *зірка-карлик* (варіант *зоря-карлик*) і *зірка-велетель* (варіант *зоря-велетень*) утворюють юкстапозити на основі мотиваційних відношень подібності між їхніми значеннями. Пор.: *зірка* – самосвітне небесне тіло, що є скупченням розжарених газів [4, Т. 3, с. 576]; *карлик* – неприродно мала на зріст людина [4, Т. 4, с. 107]; *велетень* – величезного зросту і сили людина в народних повір'ях і легендах, предмет або істота, що своїми розмірами значно переважає інші подібні предмети, істоти [4, Т. 1, с. 318]. Отже, мотивувальні, підрядні компоненти *карлик* і *велетень* виражають зовнішню подібність за формою до нових означуваних явищ і утворюють нові терміни: *зоря-карлик* – зоря невисокої світності, тьмяніша від Сонця; *зоря-велетень* – зоря високої світності, яскравіша від Сонця.

Термінологічні іменники-юкстапозити сформовані на основі таких виявів зовнішньої подібності (*A* – позначає головний компонент, мотивований, *B* – підрядний, мотивувальний компонент, → – подібність):

– *A* → *B* за **формою**, напр.: *корал-мозковик* (корал зі звивистими рядами), *павук-хрестовик* (павук із зображенням на тілі, схожим на зображення хреста), *льон-довгунець*² (сорт льону з довгою продуктивною частиною стебла), *льон-кучерявець* (сорт льону з розгалуженим стеблом і великою кількістю коробочок), *вулик-бочка* (спеціально зроблена дерев'яна скринька для тримання бджіл у формі бочки – великої дерев'яної або металеві циліндричної посудини, опуклої посередині, з двома плоскими днищами), *вулик-ступа* (вулик у формі ступи), *куля-болід* (великий вогненно-яскравий метеор, що має вигляд вогненної кулі), *зразок-призма* (зразок матеріалу, схожий за формою на геометричну фігуру – призму), *меню-каскад* (розміщення вікон меню на екрані дисплея каскадом, перекривання вікон так, що їхні заголовки доступні для сприймання і подання команд за допомогою «миші»), *вапняк-черепашник* (різновид гірської породи – вапняка, назва черепашника відображає його структуру: він складається переважно з раковин молюсків та інших морських організмів) та ін., напр: *Дослідження корозійної стійкості здійснювали на зразках-призмах розміром 1 × 1 × 6 см із литого дрібнозернистого бетону* (Вісник Вінницького політехнічного інституту, 1999, № 3, с. 14); *Як карбонатну компоненту використано відходи каменерізання вапняка-черепашника кар'єрів Вінницької області (родовище Джуринське-1) фракцій 0–20 мм такого хімічного складу <...>* (Вісник Вінницького політехнічного інституту, 1999, № 4, с. 25); *У павутинних бородавках павуків-хрестовиків міститься до 600 павутинних залоз, що виробляють павутину різного призначення* (Світ безхретних, 2007, с. 10);

– *A* → *B* за **розміром**, напр.: *зірка-карлик* (зірка з невисокою світністю), *зірка-велетель* (зірка з високою світністю), *зірка-надвелетень* (зірка з надвисокою світністю), *диск-гігант* (грамплатівка розміром 12 дюймів, «гігант» порівняно з вініловими грамплатівками розміром 10 та міньйонами

² Утворення на зразок *льон-довгунець*, *льон-кучерявець* зараховуємо до іменників-юстапозитів, оскільки мотивувальні компоненти *довгунець*, *кучерявець* вважаємо авторськими новотворами, які уточнюють лексичне значення мотивованих компонентів: *довгунець* вказує на продовговату форму стебла цього сорту льону, *кучерявець* – розгалужену, «кучеряву» форму. Обидва ці компоненти, хоч і не мають лексикографічного закріплення та не вживаються як окремі слова, проте мають лексичне значення і є похідними, утвореними власне українськими словотворчими засобами.

розміром 7 дюймів) та ін., напр.: «Звичайні», подібні до Сонця, *зірки-карлики* мають середню густину речовини в межах від 0,1 до 10 г/см³ (Цесевич В. П. Тісні подвійні зірки, 1980, с. 24);

– *A* → *B* за кольором, напр.: *заєць-біляк* (тварина із білим забарвленням хутра), *заєць-русак* (тварина із сірим забарвленням хутра), *сталь-сріблянка* (вид сплаву, шліфувана сталь із характерною чистою, гладкою і світлою поверхнею сріблястого відтінку), *метелик-перламутрівка*³ (метелик із перламутровим відтінком крил і черевця), *метелик-адмірал* (метелик із поперечними яскраво-червоними смугами на крилах, схожими на стрічки і лампаси в адміралів) та ін., напр.: *Отримане значення коефіцієнта кореляції свідчить, що за умов збільшення кількості внесених пестицидів відповідно зменшується кількість зайця-русака, і цей зворотній зв'язок є статистично значимим* ($r = -0,797$, $p \leq 0,05$) (Біологічний вісник Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького, 2013, № 2, с. 294).

Серед іменників-юкстапозитів із мотиваційними відношеннями зовнішньої подібності найбільш продуктивною лексико-семантичною групою є **назви тварин**. Їхню мотиваційну структуру репрезентовано в таких іменниках-юкстапозитах: *метелик-парусник* (різновид великих метеликів, розмах його крил сягає 23 см, утворено на основі подібності форми і розміру), *жук-вусач* (назва відображає особливості антен жука: за формою, довжиною вони схожі на вуса), *вусач-товстун* (подібність за формою тільця), *вусач-великозуб* (подібність за великим розміром антен жука, належить до найбільших комах на землі – до 170 мм у довжину), *жук-олень* (подібність антен за формою та розміром: є найбільшим із твердокрилих фауни України, досягаючи разом із «рогами» 7,5 см завдовжки), *жук-носоріг* (назва пов'язана із зовнішньою подібністю: у самця цього виду жуків більшу

³ Деривати на зразок *заєць-біляк*, *заєць-русак*, *сталь-сріблянка*, *метелик-перламутрівка* зараховуємо до іменників-юкстапозитів за зразком до поданих вище іменників *льон-довгунець*, *льон-кучерявець*, оскільки мотивувальні компоненти *біляк*, *русак*, *сріблянка*, *перламутрівка* вважаємо авторськими новотворами, які уточнюють лексичне значення мотивованих компонентів, указуючи на їхній колір.

частину голови займає ріг), *їжак-риба* (інша назва – *риба-куля*; зовнішня подібність установлена у зв'язку зі здатністю риби під час небезпеки змінювати форму тіла, утворюючи кулю, вкриту гострими шипами), *меч-риба* (мотивувальний компонент у змінній позиції, варіант – *риба-меч*; назва спричинена подібністю форми її верхньої щелепи – видовжена й сплющена, як меч, займає до третини довжини тіла риби), *молот-риба* (мотивувальний компонент не має фіксованої позиції, варіант – *риба-молот*, *акула-молот*; тварини цієї родини відрізняються своєрідною формою голови – вона сплющена зверху вниз, із боків два вирости, на зовнішніх краях яких розташовані очі й ніздрі; така будова у відповідній проекції схожа на молот або кувалду), *пила-риба* (мотиваційні відношення подібності назви пов'язані з формою голови і розташуванням зубів тварини: це велика хижа риба підряду скатів із відростками, схожими на зуби пили), *ремінь-риба* (назва репрезентує подібність за формою: це риба з довгим стрічкоподібним тілом) та ін.

Інші термінологічні іменники-юкстапозити з відношеннями зовнішньої подібності розподілено між такими лексико-семантичними групами: **назви предметів** (*диск-гігант*, *зразок-призма*, *вулик-бочка*, *вулик-ступа* та ін.), **назви астрономічних об'єктів** (*зоря-карлик*, *зоря-велетень*, *куля-болід* тощо), **назви рослин** (*льон-довгунець*, *льон-кучерявець* та ін.), **назви матеріалів** (*вапняк-черепашиник* тощо) та ін.

У складі термінологічних іменників-юкстапозитів, побудованих на основі метафоричного перенесення значень компонентів за зовнішньою подібністю, деривати переважно із характерним для української мови препозитивним головним компонентом (напр.: *жук-олень*, *заєць-русак*, *метелик-парусник*, *павук-косарик*). Значно меншу групу формують іменники-юкстапозити з постпозитивним головним компонентом (напр.: *їжак-риба*, *меч-риба*, *молот-риба*, *пила-риба*, *ремінь-риба*), хоча подекуди в усному мовленні мовці вживають ці лексичні одиниці без фіксованого в постпозиції

мотивувального компонента, тобто паралельно використовуючи *меч-риба* і *риба-меч*.

Отже, мотиваційні відношення зовнішньої подібності є основним виявом відношень подібності в семантичній структурі термінологічних іменників-юкстапозитів. Вони встановлюються між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів на основі метафоричних перенесень за зовнішніми ознаками форми, розміру та кольору і є засобом термінологічної номінації. Перспективним напрямком вважаємо вивчення функційно-стилістичних параметрів загальноживаних іменників-юкстапозитів із відношеннями подібності.

Список використаної літератури

1. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216с.
2. Радомська Л. А. Термінологічні іменники-юкстапозити з відношеннями подібності / Л. А. Радомська // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / [відп. ред. М. Я. Плющ.] – К., 2014. – Вип. 11. – С. 143 – 146.
3. Радомська Л. А. Семантичні відношення в термінологічних іменниках-юкстапозитах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Л. А. Радомська. – Вінниця, 2016. – 20 с.
4. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР ; Інститут мовознавства ; [ред. колег. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.

Радомская Л. А. Мотивационные отношения внешнего сходства в структуре терминологических существительных-юкстапозитов.

Аннотация

В статье проанализированы мотивационные отношения внешнего сходства, которые устанавливаются между компонентами терминологических существительных-юкстапозитов. Выяснена специфика проявления этих семантических отношений, что заключается в установлении мотивации по сходству формы, размера, цвета

мотивирующего и мотивированного компонентов терминологического существительного-юкстапозита. Выявлена и охарактеризирована главная лексико-семантическая группа таких существительных, выяснены особенности их структуры.

Ключевые слова: мотивационные отношения, внешнее сходство, терминологическое существительное-юкстапозит, метафорический перенос.

Radomska L. A. Motivational relations of external similarities in the structure of terminological noun-juxtapositions.

Summary

The aim of the research is to analyze the motivational relations of external similarities in the structure of terminological noun-juxtapositions. The objectives of the research are the following: 1) to clarify the specific expression of external similarities' semantic relations in the structure of terminological noun-juxtapositions; 2) to identify factors, which establish these semantic relations between motivating and motivated noun-juxtapositions components; 3) to identify and characterize lexical-semantic groups of such nouns, find out features of their structure. Terminological noun-juxtapositions are the subject of the study. The motivational relations of external similarities in their structure are the object of the study.

The importance of similarities motivational relations in terminological nomination are analysed in the main part of the article. The specific character of semantic relations' expression in terminological noun-juxtapositions are found out. The main lexico-semantic groups of such nouns are reviewed. It is determined that juxtapositions with prepositive motivated component dominate quantitatively among all groups of juxtapositions which are analyzed. This group of juxtapositions is built on the traditional model for the Ukrainian language.

It is concluded that motivational relations of external similarities is the principal expression of external similarities in the semantic structure of terminological noun-juxtapositions. They are specified between components of terminological noun-juxtapositions on the basis of metaphorical conversions as for outward sign of the shape, size and colour and at the same time they are the means of terminological nomination. Study of the functional and stylistic elements of common noun-juxtapositions of similarity relations are defined as the perspective concept of the research.

Key words: motivational relation, external similarity, terminological noun-juxtaposition, metaphorical conversion.